



**ВИДАННЯ  
УКРАЇНОМОВНИХ  
ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ  
КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.**

**Методичні рекомендації**

Державний комітет архівів України  
Український державний науково-дослідний інститут  
архівної справи та документознавства

Національна Академія наук України  
Інститут української археографії та джерелознавства  
ім. М.С. Грушевського

*І. Б. Гирич, В. П. Ляхоцький*

**ВИДАННЯ**  
**УКРАЇНОМОВНИХ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ**  
**КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.**

**Методичні рекомендації**

*Ці методичні рекомендації призначені для археографів, які видають  
україномовну спадщину діячів науки, культури,  
громадського і політичного життя другої половини XIX середини XX століть.  
Вони враховують традиції національної археографії, а також особистий  
публікаторський досвід укладачів рекомендацій.*

**Рекомендовано до друку вченими радами  
Українського державного науково-дослідного інституту  
архівної справи та документознавства,  
Інституту української археографії та джерелознавства  
ім. М. С. Грушевського НАН України.**

**ISBN 966-625-0004**

**© Український державний науково-дослідний інститут  
архівної справи та документознавства, 2000  
© Інститут української археографії та джерелознавства  
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000  
© І. Б. Гирич, 2000  
© В. П. Ляхоцький, 2000**

**Зміст**

ВСТУП .....	5
ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ Й ПІДХОДИ В ЕПІСТОЛОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ .....	8
РОЗДІЛ I. ТИПИ Й РІЗНОВИДИ ВИДАНЬ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	9
Типи епістолографічних видань.....	9
Різновиди епістолярних видань.....	10
Форми епістолярних видань .....	10
Укладання покажчиків епістолярної спадщини .....	12
РОЗДІЛ II. АРХЕОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕКСТІВ ЛИСТІВ .....	14
Відбір та виявлення епістолярних джерел для видання .....	14
Передавання текстів епістолярних джерел .....	17
Скорочене передавання тексту листів .....	23
Археографічна структура епістолярних видань .....	23
Систематизація епістолярних видань та їх структура.....	26
Підготовка наукової та археографічної передмови.....	26
Підготовка науково-довідкового апарату: написання коментарів і приміток.....	28

## ВСТУП

З кінця 80-х років нашого століття, із занепадом старої радянської історіографії й зверненням українських істориків до традицій національної історіографії, незмірно зріс інтерес до епістолярної спадщини. І це зрозуміло, оскільки листування є одним із найцінніших джерел для вивчення новітньої історії України. За останні десять років побачили світ сотні публікацій листів - як згрупованих окремими добірками в періодичних виданнях, так і серійно поданих спеціалізованими збірниками й журналами або навіть видрукованих окремими книжковими виданнями - і в нашій країні, і за її межами. Їх підготовку переважно здійснювали фахівці-археографи з чималим досвідом подібної роботи: історики, лінгвісти, літературознавці. Водночас деякі публікації здійснено й аматорами, зокрема істориками, що лише зрідка звертаються до епістолярних джерел. Звідси й відмінності у принципах передавання тексту, підходах до науково-довідкового опрацювання матеріалу, підготовки передмов та коментарів до цих документознавчих робіт.

Отже, нині маємо нагальну потребу узагальнити, підсумувати досвід епістолографічних видань, виробити спільні підходи до подальшої праці археографів-епістолографів. Актуальною є розробка загальноприйнятих норм, правил і методики видання епістолярних джерел доби новітнього українського відродження, епохи, що розпочинається серединою XIX ст. і, увібравши в себе добу визвольних змагань 1917-1921 рр., доходить до часів Другої світової війни<sup>1</sup>.

Перші публікації листів низки діячів української культури й політики з'явилися в Києві та Львові і були пов'язані з діяльністю НТШ, зокрема, М.Павлик видав у кількох томах листи М.Драгоманова. Саме це видання разом з окремими публікаціями листів Т.Шевченка, М.Костомарова, О.Бодяньського в журналі "Киевская старина" можна вважати початком епістолярної археографії новітньої історії України.

Інтерес до епістолярних джерел значно зріс після Української революції 1917-1921 рр., коли історики громадсько-політичного руху зрозуміли важливість, а подекуди й незамінність цього винятково цінного історичного джерела. У 1920-х рр. дослідженням епістолярних джерел займалися видатні історики, літературознавці, культурологи М.Возняк, Ф.Савченко, К.Студинський та багато інших. Виданню епістолярних матеріалів сприяв М.Грушевський, який у 1924-1930 рр. у межах Історичної секції ВУАН та на сторінках редагованих ним журналів (передусім "Україна") опублікував тисячі листів<sup>2</sup>, підготовлених до друку його співробітниками. Заснування спеціальної комісії для дослідження громадсько-політичного руху XI-X - початку XX ст. та періодичного видання для його студювання під назвою "За сто літ" дозволило в дуже короткий термін видати об'ємні масиви листування чільних діячів українського руху В.Антоновича, О.Барвінського, О.Бодяньського, Ф.Вовка, О.Кониського, М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, М.Максимовича та ін.

З початком погрому національної науки, тобто від 30-х і до кінця 50-х рр., дослідження й публікації в цьому напрямку припинилися. Історикам дозволялося досліджувати листи виключно письменників, офіційно визнаних класиками, причому в дуже обмеженій кількості. Коли ж у листах йшлося про щось, заборонене цензурою, їх можна було друкувати лише із значними купюрами.

Але вже від кінця 50-х - початку 60-х рр. наша історіографія (власне, історія літератури) за часів хрущовської відлиги збагатилася на цінні публікації листів Лесі Українки, М.Коцюбинського, І.Нечуя-Левицького. Велике значення мало видання у

<sup>1</sup> У цих методичних рекомендаціях ітиметься лише про видання україномовних джерел.

<sup>2</sup> Напр., Жигецький І. Куліш і Костомаров: надруковане листування 1860-1870-х рр. // Україна. – 1927. – Кн. 1-2 (21). – С. 39-65; Данилов В. О.М.Бодяньський і його листування з М.О.Максимовичем // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 85-100; Возняк М. О.Кониський і перші томи "Записок" (з додатком його листів до М. Дикарїва) // ЗНТШ. – Т. 150. – 1929. – С. 339-390; Студинський К. Матеріали до життєпису Федора Вовка: листування Ф.Вовка з О.Барвінським, 1891-1898рр.//ЗНТШ.–Т. 150.– 1929. –С. 405-427; Листи до Т.Г.Шевченка: 1840-1861. –К., 1962.

1970-1980-ті рр. зібрання творів І.Франка у 50-ти томах, останні три томи якого містять листування видатного письменника і вченого.

У діаспорі епістолярним джерелам надавалося великого значення. Ще еміграційні наукові установи 1920-1930-х рр. у Празі, Берліні й Варшаві зрідка видавали такі джерела. Зокрема, Український науковий інститут у Варшаві видав том листування М.Драгоманова з І.Франком; І.Огієнко видрукував у журналах "Наша культура" та "Рідна мова" листи А.Чайковського, А.Шептицького, П.Скоропадського, велику кількість витягів із листування з ним видатних діячів української науки, освіти, культури Л.Білецького, Я.Гординського, О.Колесси, О.Нестеренка, С.Русової, В.Щербаківського, С.Черкасенка.

Після Другої світової війни українські наукові товариства й інститути США і Канади друкували листи політиків передреволюційних і революційних часів. Листи київських старогромадівців видав О.Луцький. В УІТ та УВАН листуванням старогромадівців займався Марко Антонович. У Канаді в часописах "Слово істини", "Наша культура", "Віра й культура" друкував листи визначних діячів культури митрополит Іларіон (І.Огієнко).

Сьогодні українські архівісти, історики виконують глобальні за своїми масштабами завдання. Вперше повною мірою постало питання корпусного видання епістолярних джерел. Однією з перших інституцій, яка взялася за цю роботу, став Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського у Філадельфії, який наприкінці 1960-х рр. за головуванням відомого дослідника національного інтелектуального життя І.Лисяка-Рудницького проголосив своїм завданням щодо видання архіву В.Липинського видрукувати весь уцілілий епістолярний масив видатного мислителя й історика. Причому, йшлося не лише про самого В'ячеслава Казимировича, але й про його кореспондентів. На сьогодні цю працю лише започатковано, підготовлено два томи епістолярної серії<sup>3</sup>.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України на початку 90-х рр. ініціював проект видання повної епістолярної спадщини Михайла Грушевського. Зі свого боку, головою УІТ у США професором Л.Винаром висунуто завдання публікації епістолярних джерел грушевськознавства. Першими ластівками у рамках цих проектів стали два томи листування М.Грушевського з К.Студинським та листів М.Грушевського з фондів відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України<sup>4</sup>.

**Хронологічні межі.** Чому нами обрано саме цей відтинок історичного часу?

Нижньою межею беремо період зародження й розвитку модерного українського руху, коли від часів діяльності Т.Шевченка й кирило-мефодіївців не лише проголошувалися постулати модерного українства, але й почала формуватися сучасна українська літературна мова з її усталеними синтаксичними й морфологічними нормами. Тоді українську мову лише починали вживати у листовному спілкуванні. Частіше ж українські діячі суспільно-політичного й громадського руху в Російській імперії зверталися до російської мови, лише зрідка використовуючи для мовного забарвлення тексту українські слова та ідіоматичні вирази.

Від часів Старої громади, передусім з появою на політичній арені В.Антоновича, М.Драгоманова й О.Барвінського, українська ідея й українська мова в листах завойовують "право громадянства". А з 1890-х рр., коли Галичина перетворилася на центр українського руху, українська мова стала в листах уже масовим явищем. Саме в

<sup>3</sup> Вячеслав Липинський. Архів. - Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського / Ред. / *Коровицький*. – Філадельфія, 1973. – 450 с.; Вячеслав Липинський. Архів. -Т. 7: Листи О. Назарука до В. Липинського / Ред. / *Лисяк-Рудницький*. – Філадельфія, 1976. – 530 с.

<sup>4</sup> У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941). – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с.; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор. *Г. Сварник*. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 268 с.; Листування Михайла Грушевського // Серія: епістолярні джерела грушевськознавства / Упор. *Г. Бурака*. – Т. 1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто. – 1997. – 398 с.

цей період, від кінця XIX ст. по 1914 р., в основному й відбулося унормування української епістолярної мови.

У 1920-ті рр., коли для підрадянської і нерадянської України вперше на офіційному рівні вироблявся єдиний правопис, мова листів остаточно наблизилася до мови друкованих текстів. Відмінності ж були притаманні лише мові листів українських емігрантських кіл, де послідовно використовувався т. зв. харківський правопис 1929 р., та діячів підрадянської України, де панував т.зв. постишевський правопис початку 30-х рр.

У повоєнний час, в кінці 40-х - на початку 50-х рр. XX ст., фактично остаточно нівелювалася різниця між книжковою й приватною (листовною) українською мовою. Автори писали листи згідно літературної норми, узасадниченої у післявоєнний час. І для археографії практично відпала потреба у виробленні спеціальних правил для передавання листовних текстів друкарським способом.

## ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ Й ПІДХОДИ В ЕПІСТОЛОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ

Українська археографія має багатий досвід видання епістолярної спадщини; історія таких видань нараховує вже близько 100 років. Тим не менше, національне джерелознавство ще не має належної кількості спеціальних розробок, у тому числі інструкцій, правил роботи для дослідників, архівістів, археографів, які приступають до публікації листування.

Досвід роботи Всеросійського НДІ документознавства та архівної справи у цьому напрямку значно багатший, там підготовлено чимало спеціальної літератури<sup>5</sup>.

В Україні найбільший науковий досвід археографічного передавання епістолярних джерел кінця XIX - початку XX ст. мають літературознавці, філологи загалом. Вивчаючи джерела зазначеного нами періоду, вони активно публікують листи класиків нової української літератури. Уже від кінця 50-х - початку 60-х рр. вони здійснюють підготовку і періодично видають ці джерела, складають правила текстологічного передавання листів українських письменників<sup>6</sup>.

В Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка багато років видається неперіодичний збірник "Питання текстології". Вже побачили світ 6 випусків. Крім цього, темі видання епістолярних джерел присвячено спеціальні монографічні дослідження персональних текстологій Т.Шевченка, М.Шашкевича, П.Мирного, Лесі Українки, П.Грабовського, П.Тичини, І.Сенченка, ряд текстологічних статей про творчість І.Франка.

Принципи друку епістолярних джерел було розглянуто в археографічних вступях до видань творчої спадщини І.Франка, М.Коцюбинського, В.Стефаніка. Особливе місце в них приділялося проблемам передавання текстів, писаних місцевою говіркою. Багато зроблено у справі вироблення основних принципів при виданні епістолярних джерел українських письменників визначним сучасним культурологом і джерелознавцем д.ф.н. Ф.П.Погребенником.

Історики та археографи брали до уваги епістолярні джерела у правилах археографічного передавання текстів, але здебільшого у випадках, коли йшлося про староукраїнське письмо. Стосовно ж досвіду археографів-філологів, то його варто враховувати передусім у питаннях, що стосуються мовного передавання тексту. Літературознавці, лінгвісти мають обмежену кількість відповідних унормовуючих праць з епістолографії. Їхній підхід не завжди задовольняє за формою подання й опрацюванням матеріалу істориків-археографів.

---

<sup>5</sup> Напр.: Правила издания исторических документов в СССР. – М., 1990; Принципы издания эпистолярных текстов// Вопросы текстологии. – Вып. 3. – М.: Наука, 1964.

<sup>6</sup> Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – 4.1. Проект. – К., 1995. – С. 40-45; Оскільки в правилах В. Німчука не були обумовлені питання видання епістолярних джерел зазначеного періоду, він підготував доповнення, які обговорювалися на нараді в Інституті української археографії 1997 р.; Тимошенко П.Д. До питання про мовні і правописні принципи видання творів письменників-класиків //Тези доповідей Респуб. наук, конф. з питань культ, укр. мови. – К., 1963. – С. 36-38.



## РОЗДІЛ І. ТИПИ Й РІЗНОВИДИ ВИДАНЬ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ

Видання листів розрізняються за призначенням, завданнями та характером публікованих епістолярних джерел, що зумовлює застосування різних підходів і методів їх археографічної й науково-довідкової підготовки. Вони, власне, й спричиняють наступний поділ епістолярних видань.

### *Типи епістолографічних видань*

Типи епістолографічних видань визначаються за їхнім цільовим призначенням. Розрізняють наукові (академічні), науково-популярні й навчальні видання. Проте всі типи видань мають ґрунтуватися на наукових принципах підготовки. Відмінності між ними полягають у специфіці відбору джерел, прийомах передавання тексту документів, складі та структурі науково-довідкового апарату.

Окремим підрозділом можна виділити підготовку епістолярних покажчиків. По-перше, це одна з форм використання архівного матеріалу, а по-друге, їх можна розглядати як початкову складову офіційної епістолографії, її попередню фазу.

**Видання наукового типу** призначені для наукових досліджень і розраховані на науковців – фахівців гуманітарного профілю: істориків, лінгвістів, літературознавців та ін. Тому важливим є не лише дослівне передавання змісту листа, а й особливостей тогочасної мови, графічно точне відображення поліграфічними засобами всіх літер і мовних невідповідностей сучасному літературному стандарту. У листах наукового видання подавання тексту повинно набувати максимально адекватної оригіналові форми. Сучасні публікатори зобов'язані дотримуватися новітніх наукових вимог, а це означає, що упорядники, публікуючи документи, повинні водночас визначати їх місце серед інших, аналогічних за змістом типів джерел (документів офіційних фондоутворювачів, щоденників, мемуарів, матеріалів тогочасної преси тощо).

Наукове видання епістолярію має бути результатом комплексного (джерелознавчого, археографічного, текстологічного, лінгвістичного, історичного і т. п.) дослідження листів, що публікуються. Воно неодмінно повинно включати: історичну передмову; археографічну передмову; текст листів, який, у свою чергу, повинен складатися з усіх необхідних структурних елементів (заголовка у відповідній виданню формі, дати, місця написання, самого тексту, архівного шифру); науково-довідковий апарат, що, як мінімум, має складатися з приміток або коментаря, іменного, географічного, а іноді й предметно-тематичного покажчиків.

Головним критерієм, що дозволяє віднести видання до наукового типу, є корпусна повнота видрукуваних листів і наявність широкого науково-довідкового апарату, який враховує й відображає всі особливості публікованих документів і є, власне, результатом наукового опрацювання цих джерел.

Деякі дослідники розглядають корпусні видання як окремий, академічний тип наукової публікації, що є ніби вищим ступенем наукової публікації. Свідченнями академічності видання можна вважати:

- а) максимально автентичне передавання графіки тексту;
- б) повноту (корпусність) листів, що публікуються, або відсутність прогалин, суб'єктивної вибірковості при доборі текстів;
- в) різноманітність науково-довідкового апарату, передусім докладність і ґрунтовність у підготовці коментарів.

**Епістолярні видання науково-популярного типу** виконують подвійну функцію. Ними користуються для наукових досліджень і водночас вони розраховані на широкий загал, слугують популяризації знань про минуле. Від наукового типу видань науково-популярні публікації відрізняються:

- 1) передаванням текстів наближеним до сучасного правописом;
- 2) вибірковою подачею текстів листів;
- 3) відсутністю окремих структурних частин науково-довідкового апарату.

**Видання навчального типу** призначені для використання в навчальних цілях. Це передусім хрестоматії різних видів, де листи окремих осіб використано для ілюстрації ключових епізодів історії. На сьогодні видань цього типу ще недостатньо; характеризуються ж вони такими рисами:

- 1) тексти листів подаються за нормами сучасної літературної мови;
- 2) листи публікуються в уривках, окремими вибірками, які, поряд з іншими типами джерел, лише ілюструють факт чи подію;
- 3) науково-довідковий апарат відсутній;
- 4) друковані листи - це, як правило, передруки з видань наукового типу, а не з оригінальних архівних документів.

Проте необхідно розуміти, що типи видань визначаються передусім їх метою, а за формою передавання тексту всі вони можуть бути наближеними до видань наукового типу.

### ***Різновиди епістолярних видань***

Епістолярні видання відрізняються за складом публікованих джерел і, відповідно до цього, належать до двох основних видів: тематичного й персоналістичного.

**Тематичне видання** є найменш поширеним в українській археографічній практиці. Воно являє собою публікацію особливої групи листів різних кореспондентів, які об'єднує провідна тема.

До нечисленних зразків таких видань належать книга Ф.Савченка "Заборона українства 1876", де, поряд з офіційними документами державних установ, подаються окремі листи, присвячені праці київської Старої громади, різноманітним проблемам діяльності Південно-Західного географічного товариства, або підготовлений, але ще не виданий збірник документів "Тарасова гора", в якому використано листи українських діячів, що згадують відвідини могили Т.Шевченка.

### ***Форми епістолярних видань***

Епістолярні видання за формою публікації, публікаторським підходом і структурою можуть бути:

- а) вибірковими або поособовими за формою подавання матеріалу;
- б) корпусними або серійними;
- в) одиничними або додатково-допоміжними;
- г) регестними.

**Вибіркові або поособові** епістолярні видання являють собою, на відміну від корпусних, журнально-збірниковий вид видання. У свою чергу, цю форму видання можна представити такими підрозділами:

- а) тематичні – листи того чи іншого автора, які ілюструють певну тему (наприклад, ставлення В. Вернадського до УАН у 1918-1930-х рр. на підставі його листів до А.Кримського, М.Василенка, О.Богомольця);
- б) найбільш поширена форма – персоналістичні публікації, коли публікатором обираються дві сторони спілкування і друкуються листи за принципом "лист – відповідь" або лише листи однієї сторони до іншої. Як правило, це суто журнальна форма публікації. Саме такий принцип - в основі друкування листів у "Киевской старине" (1882-1906), "Записках НТШ", "Україні", "За сто літ", "Українському історичному" і т.д. Дослідника в такій публікації передусім цікавить, які теми, події, факти згадувалися в листах обох кореспондентів у відповідний проміжок часу. Нерідко археограф через обмежений обсяг періодичного видання звужує публікацію епістолярного масиву обох сторін листовних зв'язків, вибирає найцікавіші, на його погляд, листи<sup>7</sup>

---

<sup>7</sup> Гирич І., Синицина В. Із листування С. Єфремова з М. Грушевським // ЗНТШ. – Т. ССХХІІ. – С. 334-372.

**Корпусні або серійні видання** ставлять за мету видання всієї епістолярної спадщини тієї чи іншої історичної постаті. Якщо обсяг збережених архівних матеріалів - незначний, корпус друкують в одній-двох книгах, як, приміром, листування Т.Шевченка. При чималому ж обсязі таких джерел планується серія з кількох або кільканадцяти томів листовних видань, як, наприклад, серія "Епістолярні джерела грушевськознавства" (перший випуск виданий спільно Українським історичним товариством (УІТ) та Інститутом літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України).

На сьогодні в Україні здійснюються проекти видання повної епістолярної спадщини В. Антоновича (Національний університет імені Тараса Шевченка у Києві), Ф.Вовка, М.Грушевського (Інститут української археографії та джерелознавства (ІУАД) спільно з УІТ), І.Огієнка (Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства), М.Драгоманова (ІУАД), В.Липинського (Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського (СХЕДІІ) та Інститут східноєвропейських досліджень НАН України).

Повне, корпусне видання всієї епістолярної спадщини однієї особи означає друк не лише листів самого об'єкта публікаторської уваги, а й усіх його кореспондентів без вилучень і купюр.

Отже, як правило, і це цілком виправдано, листування групується за особою автора або адресата і різниться лише ступенем репрезентативності. Застосовують такі підходи:

- 1) корпусний або наближений до нього, коли друкують весь відомий обсяг листування;
- 2) поособовий, коли друкуються листи однієї кореспондентської пари (це може бути листування з окремою збірки, колекції, особового фонду);
- 3) ілюстративно-репрезентативний, коли, як правило, для показу життя й діяльності особи обирають окремі яскраво-ілюстраційні епістолярні документи.

Важливо дотримуватися одного принципу в серійних за формою корпусних виданнях. Водночас можливі й певні винятки, що зумовлені складностями практичного порядку: а) коли одне видання ведуть кілька установ різного гуманітарного профілю (скажімо, історики і філологи); б) коли через неповну збереженість листів неможливо розташувати їх за принципом "лист - відповідь".

З цієї причини в корпусних виданнях може застосовуватися комбінований принцип організації матеріалу:

- 1) за алфавітом кореспондентів (наприклад, підготовлено СХЕДІІом до друку перший том листів В.Липинського, який міститиме кореспондентів від "А" до "Ж");
- 2) спочатку окремо друкуються листи головної особи до його адресатів, потім – листи його кореспондентів (наприклад, СХЕДІІ видав окремими томами листи О.Назарука та Д.Дорошенка до В.Липинського);
- 3) друк листів згідно з місцем їх зберігання (наприклад, листи М. Грушевського, вип. 1, з відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України).

До корпусних видань тяжіють за своїм підходом "перші" епістолярні видання, де опубліковано всі або переважну більшість листів двох кореспондентів. Наприклад, за таким принципом видано семитомник листування М.Павлика з М.Драгомановим, листування І.Франка з М.Драгомановим, підготовлено К.Студинським і видано Київським ВУАН листування М.Грушевського з К.Студинським (Львів; Нью-Йорк, 1998 / Упор. Г.Сварник). Остання книжка є, фактично, складовою частиною видання повної епістолографії М.Грушевського (спеціальної нумерації не має).

**Додатково-допоміжна** форма публікації епістолярних джерел – їх використання як допоміжно-ілюстраційного засобу при історіографічних дослідженнях. Тоді тексти листів друкуються після наукової студії, як додатки. У цьому разі текст листа є

документальною ілюстрацією тієї чи іншої думки історика, автора дослідження й публікації. Так, опублікований Л.Винаром текст листа Є.Чикаленка з приводу конфлікту в НТШ 1913р. ілюструє тезу автора дослідження про підтримку київськими українцями позиції тодішнього Голови НТШ (М.Грушевський і НТШ. –Мюнхен, 1970).

**Регестна форма публікації** викликана:

- а) браком місця для публікації всього збереженого масиву листів, у зв'язку з чим виникає необхідність вдаватися до переказу змісту листа або якоїсь його частини замість повного його друкування;
- б) регестної форми вимагає специфіка епістолярного покажчика архівних джерел. У іншому випадку укладач покажчика в одному-двох реченнях переказує найголовніші моменти змісту листа.

За способом відтворення видання епістолярних джерел ХІХ-ХХ ст. можуть бути факсимільними або фототипічними, коли фотомеханічним способом досягається цілком автентичне відтворення тексту листів. Таким чином, зокрема, у 60-ті рр. Інститутом літератури ім. Т.Шевченка НАН України було здійснено серійне видання листів Лесі Українки. Наклад – обмежений, науково-довідковий апарат практично відсутній. Та й сама така публікація може вважатися виданням на правах рукопису, тобто не є виданням за суттю цього поняття.

Факсимільне видання не заміняє собою видання археографічного, виданого поліграфічним способом. Воно виконує функції зберігача автентичної архівної інформації. В разі згасання тексту або втрати оригіналів листів таке видання до певної міри стає архівним документом.

У епістолярних виданнях застосовуються факсимільні вставки з фотографованих зразків письма автора листів. По можливості їх доцільно використовувати якомога частіше. Це є необхідним з таких причин:

- 1) для того, щоб читач-науковець мав можливість перевірити, наскільки друкований текст листа наближений до оригіналу або, навпаки, відрізняється від нього;
- 2) як зразок почерку, що необхідно передусім архівістам-археорафам для визначення за почерком в разі потреби в архівній пошуковій роботі автора листа;
- 3) як художня книжкова ілюстрація.

### ***Укладання покажчиків епістолярної спадщини***

Одним із важливих різновидів едіційної епістолографії є покажчики епістолярної спадщини. Вони поділяються на два основні типи:

- 1) поширені, якщо укладачі при описуванні позицій використовують анотаційний принцип;
- 2) узагальнені, або архівного типу, якщо укладачі обмежуються лише фіксацією основних елементів архівно-археографічного опису листування.

**Мета епістолярних покажчиків.** Вони є фактично попередньою роботою упорядників видань зі збирання інформації про наявний епістолярний масив у окремому архівосховищі або їх групі. Мета визначає тип такого покажчика.

**Поширений покажчик** являє собою анотований покажчик листів. Його готують за алфавітним принципом прізвищ кореспондентів. Структурні елементи опису позиції: прізвище, ім'я, по батькові; анотація – короткий зміст листа; архівний шифр місця зберігання (фонд, опис, справа, сторінки або аркуші), дата. При необхідності можуть зазначатися ще й мова листів, фізичний стан оригіналу з поданням найголовніших параметрів (папір, чорнило, формат, пошкодження тощо), а також спосіб запису (рукопис, машинопис, автограф) та автентичність тексту (оригінал, копія, засвідчена копія).

**Скорочений покажчик** має ті самі елементи опису, що й поширений, у ньому лише відсутня анотаційна позиція. Іноді анотаційну позицію може замінювати опис, що містить короткі біографічні дані про особу кореспондента.

Зразком поширеного покажчика може слугувати "Покажчик документальних матеріалів М.Грушевського в фондах рукописного відділу ЦНБ НАН України" (укладач С.М.Кіржаєв). Елементи поширеного покажчика можна спостерігати в особових фондових покажчиках М.Сумцова й Д.Пильчикова в ЦДІАК України. Ці фонди на дев'яносто відсотків складаються з листів і укладання пофондового покажчика вимагало розпису їх змісту. Прикладом скороченого покажчика є "Епістолярна спадщина М. Грушевського" (покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України, м. Київ, упорядник І.Гирич).

## РОЗДІЛ II. АРХЕОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕКСТІВ ЛИСТІВ

### ***Відбір та виявлення епістолярних джерел для видання***

#### **Укладання списку і вивчення літератури з даної проблеми**

Робота розпочинається з ознайомлення з літературою з проблеми дослідження. Для цього в бібліотеках вивчається весь спектр публікацій на цю та суміжні теми. На картки або до комп'ютера заноситься бібліографічний перелік усіх публікацій, окремо фіксуються ті з них, де видрукувано тексти листів.

Література, яка не має безпосереднього відношення до археографічної публікації, теж ретельно вивчається і використовується при написанні історичної передмови. Археограф не повинен обмежувати своєї цікавості лише вузькою темою листування. Для розуміння епохи, в якій діяв автор листів, необхідне вивчення всієї історіографії цього періоду, що потребує використання бібліографічних та бібліотечних покажчиків.

#### **Виявлення кола джерел для публікації**

Залежно від типу й різновиду видання, а також від його мети, проводиться відповідне виявлення епістолярних джерел. Якщо видання претендує на певну повноту – проводиться комплекс попереднього виявлення листування особи, яка цікавить археографа. По-перше, за літературою виявляються всі опубліковані на даний момент листи і складається відповідний перелік цих публікацій. По-друге, проводиться архівне виявлення збережених у архівосховищах документальних матеріалів, залучаються евристичні методи пошуку таких джерел. Найголовнішими з них є: а) встановлення кола осіб, які мали листовні контакти із суб'єктом дослідження. Виявити їх допомагає вивчення його біографії, тобто знання літератури – власне, історіографії проблеми, а також відомі публікації листів, кореспонденти яких сприяють у визначенні подальшого напрямку пошуків; б) встановлення географії архівосховищ, де зберігаються листи досліджуваного суб'єкта листування, що досягається за допомогою студіювання спеціальних покажчиків особових архівних фондів, покажчиків окремих архівів і окремих архівних фондів.

***Наприклад,*** при дослідженні епістолярної спадщини М.Грушевського археографів зацікавило коло його кореспондентів з Чернігівської української громади. У родинному фонді Грушевських у ЦДІАК України, ф. 1235, зберігаються листи чільних представників цієї громади – І.Л.Шрага та М. М. Коцюбинського. Було зроблено припущення, що листи великого історика можуть зберігатися в Чернігові, зокрема в Державному архіві Чернігівської області та меморіальному музеї М. Коцюбинського. Попереднє ознайомлення з покажчиками не дало необхідної інформації про наявність цих листів у фондах. Але з публікацій у журналах "ЗНТШ" й "Сіверянський літопис" вдалося дізнатися, що ці листи справді зберігаються в Чернігові.

Листи, що нас цікавлять, можуть перебувати не лише на державному зберіганні (в Україні й країнах СНД існують три основних типи фондоутримувачів: а) державні історичні архіви; б) галузеві архіви, у тому числі архіви СБУ; в) рукописні відділи національних, центральних і наукових бібліотек, музеїв та науково-дослідних інститутів), але й у приватних колекціях як у межах нашої держави, так і за кордоном, а також у державних і приватних закордонних архівах та колекціях. Відносно останніх система пошуку є до певної міри аналогічною.

#### **Укладання плану-проспекту видання**

Після того, як коло виявлених для публікації джерел дозволяє археографу скласти уявлення про групу листів, що підлягатимуть публікації, укладачі готують план-проспект видання. У ньому визначаються: 1) мета видання; 2) його структура; 3)

принцип передавання тексту; 4) орієнтовне коло джерел, що публікуються; 5) орієнтовний обсяг видання.

### **Методи пошуку й виявлення епістолярних документів**

Основним завданням упорядника-археографа є якомога повніше виявлення джерел. Отже, стосовно методів пошуку і виявлення листів передусім маємо на увазі публікацію корпусного характеру або наближеного до нього епістолографічного видання.

**Потреба виявлення опублікованих листів** пояснюється кількома причинами:

- 1) необхідністю визначення групи листів, уведених до наукового обігу й відомих широкому колу дослідників, отже, тих, які не мають першочергової цінності з точки зору їх публікації, що, у свою чергу, дозволить виявити листи, невідомі дослідникам, більшої археографічно-наукової цінності;
- 2) потребою в з'ясуванні, що з уже опублікованого збереглося в архівосховищах у оригіналі; якщо такі листи будуть розшукані, потрібне археографічне порівняння автентичного листа з його опублікованим варіантом; при цьому можлива републікація за архівним оригіналом.

### **Робота з бібліографічними особовими покажчиками**

Ознайомлення з літературою дозволяє визначити коло літературних джерел, які підлягають першочерговому опрацюванню і занесенню необхідної інформації на картку або до комп'ютера.

Насамперед переглядаються ключові наукові історіографічні дослідження, присвячені постаті, епістолярій якої нас цікавить. При цьому звертається увага на бібліографічні примітки і список літератури, де або будуть згадки про опублікований епістолярій, або вказуватиметься архівний шифр місця, де зберігаються оригінали листів.

Скажімо, творчий шлях І.Франка активно вивчався відомим літературознавцем і франкознавцем М.Возняком. Він одним із перших звернувся до епістолярної спадщини видатного письменника й ученого. Тому праці М.Возняка є одним з основних джерел для з'ясування, які комплекси листування І.Франка відомі науці найкраще. Проте його постать активно вивчалася й по смерті М.Возняка. Отже, обмежуватися працями одного, навіть видатного, дослідника не можна.

Іншою важливою справою є робота з бібліографічними покажчиками, присвяченими персоналії, яка нас цікавить. Покажчики, як правило, мають розділи, де названо літературу про людину, отже, там може бути й інформація про листування.

**Наприклад**, існують покажчики М.Мороза й В.Дорошенка про І.Франка, Л.Винара про М.Грушевського, М.Мушинки про В.Гнатюка<sup>8</sup> тощо.

До цієї категорії належать і "Літописи" життя та діяльності тієї чи іншої постаті. Такі праці, як правило, базуються на змістові відомих авторам літописів листів, тому для археографів такі видання – виключно важливе джерело інформації про епістолярну спадщину досліджуваної постаті. Найвідомішими подібними виданнями є літописи життя та діяльності М.Коцюбинського, Т.Шевченка, В.Стефаніка, Лесі Українки.

### **Робота з бібліографічними покажчиками періодики**

Велика кількість листів друкувалася в 20-30-ті рр. та на початку 60-90-х рр. ХХ ст. у періодичних виданнях, насамперед історичних журналах. Такі часописи, як "Киевская старина", "Україна", "За сто літ", "Український історик", "Архіви України" та інші, завжди приділяли велику увагу публікації епістолярних джерел кінця ХІХ - початку ХХ ст. При виявленні цих публікацій стануть у пригоді бібліографічні покажчики журналів.

---

<sup>8</sup> Володимир Гнатюк. 1871 -1991: Бібліографічний покажчик / М. Мороз, М. Мушинка. –Львів, 1991.

### **Опрацювання збірників документів**

Іншим джерелом зібраної й опублікованої епістолографії є збірники документів, присвячені окремим персоналіям, (видатним діячам науки і культури. Листування в цих збірниках, як правило, складає левову частку серед інших видів документальних джерел. Найвідомішими з подібних видань є, наприклад, спеціальні збірники Архівного управління УРСР, які почали з'являтися друком з початку 60-х рр. за ініціативою І.Бутича. Зокрема, побачили світ томи, присвячені Т.Шевченку, І. Франку, Лесі Українці, В.Гнатюкові<sup>9</sup>.

Ці збірники містять листи осіб, які мали листовні контакти з названими видатними діячами. Отже, коли з історіографічної літератури відомо, що особа, яка цікавить археографа-дослідника, спілкувалася з діячем, якому присвячено відповідний збірник документів і матеріалів, є ймовірність, що якісь листи цієї особи можуть бути видрукувані в цьому збірникові. Так, у збірнику, присвяченому В. Гнатюкові, з 539 документів близько 300 листів його кореспондентів<sup>10</sup>.

### **Опрацювання повних зібрань творів письменників**

Загальну інформацію про наявність опублікованих листів, а також евристичну – для архівного пошуку, дають зібрання творів письменників-класиків, де, як правило, останні томи містять вибірки їх листів. Так, листи друкувалися в зібраннях творів І.Нечуя-Левицького, О.Олеся, А.Кримського та ін.

*Наприклад*, при ознайомленні з листами, уміщеними в останньому, десятому томі зібрання творів І.Нечуя-Левицького, впадає в око, що тут видрукувано і його листи до М.Грушевського. Отже, дослідник епістолографії М.Грушевського може припустити наявність листів історика у складі особистого архіву І.Нечуя-Левицького, і тому наступним кроком дослідника має бути пошук місця зберігання фонду письменника.

### **Опрацювання окремих видань епістолярної спадщини**

За таким самим принципом археограф-дослідник має проводити виявлення листів за окремими епістолографічними виданнями. В них можна знайти інформацію про листи, тексти окремих листів, які цікавлять археографа. Протягом ста років окремими виданнями виходило листування чільних представників національно-визвольного руху середини ХІХ - початку ХХ ст., які містять велику кількість листів, згадок про листи сотень видатних і рядових діячів національної культури кінця ХІХ - початку ХХ ст.

### **Опрацювання неспеціальних видань документального характеру**

Листи можуть бути надруковані й у виданнях, не присвячених саме епістолярним джерелам. Певна кількість текстів листів друкувалася в книжках мемуарного характеру. Так, у щоденнику Є.Чикаленка були видрукувані деякі листи до Євгена Харламповича його сучасників.

Іноді листи публікуються в додатках до монографій або зібрань історичних студій. Тому археографу необхідно бути уважним і не зважати виключно на назву книги, оскільки додаткову інформацію про зміст видання можна одержати лише при безпосередньому ознайомленні з книжкою.

### **Виявлення архівного епістолярію**

Після з'ясування кола епістолярних джерел, опублікованих у документальній літературі, дослідник розпочинає архівний пошук необхідних епістолярних джерел. Опубліковані листи фіксуються на картках або заносяться до комп'ютера приблизно за такою схемою: а) прізвище автора листа; б) дата й місце написання; в) кількість листів;

<sup>9</sup> Тарас Шевченко: Документи та матеріали. 1814-1963. – К. 1963; Іван Франко: Документи і матеріали. 1956-1965. – К., 1966; Леся Українка: Документи і матеріали. 1871-1970. – К., 1971; Володимир Гнатюк: Документи і матеріали. 1871-1989. – Львів, 1998.

<sup>10</sup> Володимир Гнатюк: Документи і матеріали. 1871-1989.–Львів, 1998



г) місце друку з повним бібліографічним описом. На таких картках бажано робити помітку: "опублікований".

### **Робота з архівними путівниками**

Першим етапом архівної евристики є робота з путівниками державних (центральных, обласних і міських) архівів, покажчиками до рукописних фондів наукових бібліотек та рукописних відділів науково-дослідних інститутів НАН України й закордонних державних і приватних архівних, бібліотечних та музейних установ на предмет виявлення в їхніх фондах збірок, де можуть зберігатися епістолярні документи. Такі документи, як правило, відклалися в особових і родинних архівах та фондах.

Зорієнтуватися в особових фондах, що зберігаються в архівосховищах колишнього СРСР, допоможе тритомник "Личные архивные фонды СССР".

### **Опрацювання внутрішніх архівних покажчиків**

Другим етапом архівного пошуку є виявлення інформації про епістолярій за внутрішньоархівними тематичними і фондowymi покажчиками.

Для цього можна скористатися, наприклад, внутрішнім описом фондів істориків у ЦДІА України, м. Київ, в описовій структурі статей якого присутня інформація про кількість листів у фонді, прізвище адресата, датування листів. Подібні внутрішньофондові покажчики існують і в інших архівах.

### **Опрацювання внутрішніх картотек і описів фондів**

Останнім щаблем попереднього фронтального виявлення епістолярної спадщини є пошук листів за каталожними картотеками і, передусім, описами фондів. З кола архівних джерел, де можлива наявність необхідного епістолярію, археограф визначає фонди, в яких це листування може зберігатися. Після опрацювання картотек каталогу дослідник проводить пошук за внутрішніми фондowymi описами та (що є більш доцільним) переглядає справи, оскільки багато листів відклалося серед матеріалів т. зв. "невстановлених кореспондентів".

### **Основні критерії відбору епістолярних джерел**

Залежно від типу й виду епістолярного видання дослідник проводить відбір листування. Основною вимогою, яка стоїть перед археографом, є дотримання принципів історизму, об'єктивності й репрезентативності епістолярних джерел. Публікатору необхідно максимально уникати суб'єктивно-вибіркового методу при відборі необхідних для копіювання листів. Основними вимогами щодо відбору документів для наукових публікацій необхідно визнати:

- першочерговий відбір неопублікованого раніше листування;
- максимальне забезпечення цілісності листування - листів кореспондента й адресата;
- запобігання публікації листів з фондів лише одного архівосховища, залучення аналогічних епістолярних джерел з інших архівів;
- обов'язкове проведення в разі відшукування оригіналів уже друківаних листів звірки оригіналів листів з їх попередніми публікаціями.

### ***Передавання текстів епістолярних джерел***

#### **Джерела текстів**

При відборі текстів листів до видання перед археографом можуть виникнути кілька варіантів підходу до цього питання. Основним джерелом тексту для публікації, безумовно, має бути оригінал листа – авторський автограф, який перебуває на зберіганні в архівосховищі. У більшості випадків саме з нього здійснюється копіювання тексту для видання. Проте, іноді доводиться відходити від цього правила.

1. Якщо оригінал листа не зберігся, а є попередня єдина публікація цього листа, публікатор звертається до його першодруку, який, таким чином, стає для публікатора першоджерелом. Найчастіше до такого способу вдаються при публікації повного зібрання епістолярної спадщини.

**Наприклад**, оригінали листів М.Драгоманова зберігалися в архіві Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві. Цей інститут планував видання всіх листів Михайла Петровича, але 1938 р. з'явився лише один том його епістолярної спадщини. 1943р., під час Варшавського повстання, архів УНІ разом із оригіналами виданих і невиданих листів М.Драгоманова, можливо, згорів, отже зараз, коли готується до видання вся його епістолярна спадщина, листи передрукуюватимуться зі згаданого довоєнного видання.

2. Якщо поряд з оригіналом тексту зберігся і його першодрук, публікація робиться за текстом оригіналу листа. При цьому археограф попередньо звіряє текст оригіналу й першодруку; усі відмінності першодруку зазначаються в примітці. Це необхідно для того, щоб сучасний читач міг зорієнтуватися, яких помилок припустилися при першій публікації, які місця тексту вже відомі дослідникам.

**Наприклад**, у ЛНБ ім. В.Стефаніка зберігаються листи М.Драгоманова до М.Павлика. М.Павлик, видаючи їх на початку ХХ ст., вдався до значної кількості купюр, у зв'язку з чим при нинішньому перевиданні текст вимагає доповнення.

3. За наявності архівних варіантів тексту одного листа археограф віддає перевагу тому тексту, документальна автентичність якого є найбільшою:

- а) у випадку, коли є чернетковий варіант листа (відпуск) і в архіві адресата зберігся його чистовий оригінал, копіюванню підлягає той лист, що зберігся в архіві адресата, з обов'язковим зазначенням у примітці різничитань між чернеткою й чистовим оригіналом відправленого листа;
- б) якщо оригінал листа в архіві адресата не зберігся, друк листа відбувається за його чернеткою (відпуском). Наприклад, в архіві М.Грушевського є чернетка листа Михайла Сергійовича до М.Василенка, відправленого адресату 1905 р., з виправленнями і перекресленнями. Оригінал листа в архіві М.Василенка не зберігся (за свідченням дружини історика Н.Василенко-Полонської, Микола Прокопович одержувані листи знищував). Але з супутніх архівних матеріалів відомо, що М.Грушевський згаданого листа відправляв, тому при публікації епістолярної спадщини М.Грушевського він друкувався за чернеткою із зазначенням цих особливостей у відповідній примітці (Київська старовина. – 1992. – № 1);
- в) коли існує текст листа в тогочасній копії, але, знову ж таки, не зберігся оригінал, публікація тексту відбувається за цією копією.

**Наприклад**, В.Липинський надіслав С.Єфремову копію листа, одержаного від Б.Ярошевського. Архів В.Липинського згорів 1918р. разом із листами до нього. Отже, лист Б.Ярошевського до В.Липинського в оригіналі не дійшов до нашого часу. Тому при виданні повної епістолярної спадщини В.Липинського цей лист друкуватиметься за копією самого В.Липинського, яка збереглася в архіві С.Єфремова в ІР НБУ ім. В.І.Вернадського.

Неприпустимим є змішування трьох варіантів тексту листа. При наявності великого розходження між текстами чернетки листа та відісланим листом можлива публікація під рядком (або в коментарі) тексту чернетки.

### **Види передавання тексту**

Як і для інших різновидів документальних джерел, для листів можуть існувати, залежно від мети видання, дипломатичний та науково-критичний, або академічний<sup>11</sup>, прийоми археографічного передавання тексту. При науково-критичному передаванні обов'язковим є збереження всіх стилістичних і мовних особливостей листа.

Дипломатичний та науково-критичний методи передавання тексту різняться за ступенем графічного збереження мовностилістичних особливостей оригіналу листа. У першому випадку він менше, а в другому - максимально наближений до автентичного передавання графіки оригіналу.

### **Дипломатичний спосіб**

Дипломатичний спосіб передавання тексту листів має на меті передусім донести до читача зміст тексту епістолярного документа, другорядною для археографа є філологічно-граматична сторона передавання тексту оригіналу. Тому, як правило, у таких публікаціях текст передається без додержання тогочасних лінгвістичних норм письма, його максимально наближують до сучасного літературного правопису. Дипломатичний спосіб, таким чином, виключає можливість використання публікації епістолярного документа фахівцем-філологом, оскільки він не фіксує тогочасної правописної норми.

### **Науково-критичний спосіб**

Науково-критичний спосіб передавання тексту листів більшою мірою відповідає інтересам наукового користувача і тому заслуговує на якнайширше застосування в епістолярних публікаціях. При ньому археограф максимально зберігає при друкуванні мовний текст оригіналу і, головне, графічне передавання літер у тогочасній літературній традиції. При науково-критичному методі часто йдеться про "фотографічне" передавання тексту з максимальним збереженням старої пунктуації.

Більшість сучасних наукових публікацій здійснюється науково-критичним способом, причому ступінь "критичності" чи, власне, допустимих відхилень від автентичних текстів листів може бути достатньо широким.

*Наприклад*, у публікаціях 20-х років в "Україні" й "За сто літ" практикувався досить високий текстовий фотографізм. Публікатори зберігали вживання - її - як - і - в текстах другої половини XIX ст., частки - цця - замість - ться - (за оригіналом написання); у драгоманівському правопису зберегли значок йотації –і, а іноді й просто граматичні помилки, що загалом більше відповідає інтересам наукового споживача, ніж, скажімо, довільні мовні спрощення деяких сучасних археографів, оскільки фіксує генезу української літературної мови в найскладніший період її творення, в середині XIX - на початку XX ст.

У публікаціях кінця 80-х - початку 90-х рр. спостерігається подібна тенденція. Приміром, у "ЗНТШ" при публікації листів С. Єфремова<sup>12</sup> зберігаються пом'якшене - і - за правописом Желехівського й - г -; окреме написання частки -ся-. Водночас, у книзі "Листування М. Грушевського" (вип. 1) пом'якшене-і-замінене сучасним - і -, тверде - г - вживається не в усіх випадках авторського написання. Між тим, немає суттєвих підстав виділяти обидва підходи як різні способи передавання текстів. Усе це є варіантами науково-критичного способу текстового передавання.

### **Вибір варіантів науково-критичного способу передавання тексту листів.**

#### **Основні принципи**

Залежно від безпосередньої мети видання і хронології текстів археограф – упорядник збірок епістолярної спадщини мусить враховувати: 1) контингент читачів документальної публікації; 2) часовий діапазон листів, що публікуються; 3) історичну

<sup>11</sup> В. Німчук пропонує називати такий спосіб науковим або академічним (Передача текстів документів і пам'яток. – К., 1990. – С. 46).

<sup>12</sup> Гирич І., Ситицина В. Листи Є. Єфремова до М. Грушевського // ЗНТШ. – Т. ССІУ. – 1992. – С. 334-372.

вагомість діяльності постаті, листи якої друкуються; 4) її вплив на розвиток української літературної мови; 5) археографічну традицію передавання тексту листів.

**Наприклад**, листи М. Драгоманова – творця одного з українських правописів другої половини XIX ст., не бажано друкувати без притаманного йому вживання йотованого знака - і -, тим більше, що існує традиція його археографічного передавання.

При друкуванні групи листів кількох осіб неминучою є певна графічна уніфікація. І, навпаки, коли друкуються листи однієї особи, бажане збереження його мовно-стильового почерку, незалежно від змін тогочасних літературних норм українського письма. Скажімо, М. Грушевський протягом 90-х рр. XIX ст. і до 30-х рр. XX ст. навіть після харківських правописних нарад середини 20-х рр. не вживав апострофа перед - я -, користувався м'яким - і - (за "желехівкою"), відривав частку - ся -. Ці особливості бажано зберігати.

Практика засвідчує неможливість існування сталих археографічно-правописних норм для всього масиву листів від середини XIX ст. до 20-30-х рр. XX ст. У кожному конкретному випадку необхідно виробляти свій археографічний підхід у передаванні текстів. Головне – необхідно ці принципи якнай докладніше описувати в археографічному вступі і ширше використовувати археографічні примітки в самому тексті.

На думку одного з провідних археографів-мовників В. Німчука, основною вимогою при правописному передаванні тексту має бути додержання принципу фонетичної відповідності графічному передаванню тексту, при якому кожному звуку відповідає певна літера.

**Наприклад**, за певних обставин припустима така заміна літер, як - шч - на - щ -, - йі - на - ї -, - і - на - і -, - е - (в значенні - є -) на - є - і т. п.

Головне – дотримуватися принципу уніфікації текстового передавання листа.

#### **Відновлення текстових закреслень у листах**

Якщо в оригіналах листів трапляються викреслені місця, важливо в археографічній примітці, яку бажано розташовувати на тій самій сторінці під рядком, позначати текстові закреслення. При цьому до остаточного тексту листа втручатися не рекомендується. Лише те місце, де було зроблено викреслення, позначається астериском або цифрою, а під рядком текст відновлюється.

**Наприклад**: "викреслено текст: "...".

У разі неможливості прочитання викресленого тексту, робиться примітка: "після слова [...] текст закреслено".

Іноді практикується археографічне вимічання всіх надрядкових вписувань, щоб читач міг уловити нюанси авторської думки.

**Наприклад**: "над рядком вписані слова: "...".

#### **Відновлення авторських приміток і вставок**

Іноді в листах автор вживає примітки, які з технічних міркувань варто так само виносити під рядок. Текст примітки необхідно повністю відтворити, зазначивши в дужках: "Примітка автора".

В окремих випадках автори вживають у листах вставки до свого тексту, позначаючи їх астериском або редакторською по міткою в підрядковому просторі листа або в його кінці. У такому разі необхідно при археографічному передаванні ставити цей текст на місце, визначене автором, позначивши в археографічній примітці початок і кінець вставного тексту.

**Наприклад**: \*-\* "текст вставлено автором у підрядковій примітці", або: "текст було написано в кінці листа" тощо.

### **Помітки на тексті листів, зроблені адресатом**

Мають місце випадки, коли одержувач листа робив ручкою або олівцем по його тексті якісь помітки, їх текст теж необхідно позначати в археографічній примітці, оскільки нерідко в них зосереджена оцінка адресатом змісту фактів, викладених у листі, міститься різноманітна додаткова інформація, що заслуговує на увагу.

**Наприклад:** на листі В.Липинського до М.Грушевського від 4.П.1913 р. рукою Михайла Сергійовича олівцем зроблена помітка – прізвища осіб, яким було відіслано восьмий том "Історії України-Русі": "Липинському, Ковалевському, Дживілегову, бібл[іотеці] університету, Коцюбинському, Могилянському". Цей текст при публікації необхідно відтворити у примітці.

Те саме стосується й авторських підкреслень у тексті, які необхідно виділяти друкарським способом, бажано курсивом. Якщо ж підкреслення зроблено адресатом, це теж необхідно позначати у примітці, а також астериском у тексті.

**Наприклад:** "слово підкреслено адресатом".

### **Позначення текстів, написаних різними людьми**

Листи можуть бути написані двома або кількома особами. Зустрічаються родинні листи, коли дорослі члени родини по черзі писали одного листа. Археографам необхідно позначити у тексті, кому належить той чи інший уривок. Це робиться, як правило, за допомогою шрифтового виділення – курсиву.

Якщо в листі присутні кілька почерків, можуть застосовуватися нарядкові астериски або цифрові позначки. При цьому астериск проставляють там, де починається текст, писаний новим почерком, і там, де він закінчується. Під рядком зазначається, кому належить даний почерк.

### **Тексти на конвертах та листах**

Тексти на конвертах і адресних сторонах листівок, як правило, не вкопійовуються поруч із текстом самого листа. Вони використовуються при археографічному опрацюванні листа для його датування, з'ясування місця відправлення й написання тощо. Усі ці відомості, якщо є потреба, використовуються для приміток, зокрема, коли листа не датовано, а археограф дав своє датування за штемпелем на конверті. При цьому таке археографічне датування обумовлюється в примітці.

**Наприклад:** "Датовано за штемпелем поштового відправлення".

### **Скорочені слова**

Усі текстові скорочення в листах бажано розкривати – нарощувати у квадратних дужках, із зніманням крапки, що скорочує слово: напр.: "відомостей]", "біль[шості]", "кількісного]" тощо. Це стосується й розкриття скорочених прізвищ та імен по батькові: Пет[рушевич], Б[іляшівський], І[ван] М[иколайович].

Не нарощуються лише слова загальноживаних скорочень і ті, що часто зустрічаються в тексті, які виносять у словник скорочень.

**Наприклад:** д. (добродій), п. (пан), с. (село), м. (місто), р. (річка), кг (кілограм), км (кілометр) і т. п.

### **Авторські підписи на листах**

Підписи авторів листів, як правило, розташовуються в їх кінці, а також перед текстом *post scriptum*. Часом вони відтворюють повне прізвище автора, але існують і скорочені варіанти підпису. Археографу не обов'язково повторювати буквального написання підпису, і, незалежно від усіх можливих його варіантів, необхідно дотримуватися повного відтворення прізвища автора.

**Наприклад,** Антон Синявський не підписувався своїм повним прізвищем, а обмежувався, як правило, криптонімом А.С. При публікації в усіх випадках відтворюємо повне прізвище автора – А.Синявський.

За умов відсутності підпису, але впевненості публікатора, що цей лист належить даному автору, його прізвище наводиться у квадратних дужках.

Коли встановити автора листа неможливо, робиться археографічна примітка приблизно такого змісту (під рядком або відразу за публікацією тексту): "підпис нерозбірливий", "прізвище відсутнє", "автора не встановлено" та ін.

Виправлення помилок, що не мають смислового значення.

В листах, документах неофіційного характеру, часто трапляються орфографічні помилки (пропуск літери, складу, описки), їх можна виправляти без спеціального зазначення у примітці. Якщо публікатор не впевнений, що може правильно відтворити написання, а невідповідність тексту літературній нормі є очевидною, робиться археографічна примітка: "так у тексті".

**Якщо помилка має смислове значення**, неправильне слово позначається астериском; робиться відповідна текстуальна примітка.

*Наприклад:* "помилково, треба... ", або: "очевидно, треба читати...".

#### **Пошкоджені місця в тексті листів**

Якщо лист фізично ушкоджено (розірваний у середині або по краях, має плями клею або чорнила на тексті) археограф мусить позначити ці непрочитані місця на письмі квадратними дужками і трикрапкою всередині дужок. Крім того, в археографічній примітці зазначається причина відсутності тексту.

*Наприклад:* "текст пошкоджено клеєм", "два слова залито чорнильною плямою", "шматок аркуша з кількома словами відірвано".

#### **Збереження не виправленого тексту**

Текстові помилки, які неможливо виправити (неправильна побудова речення, неоковирні фрази, неправильна стилістика), відкопійовуються у виданні автентично, причому в археографічній примітці зазначається: "Так у тексті".

#### **Іншомовні слова**

Слова іншими мовами, що зустрічаються серед україномовного тексту, залишаються у відповідному мовному оригіналі (як правило, у листах середини ХІХ - початку-ХХ ст. це назви видань, власні імена, ідіоматичні вирази, цитати прямої мови). У підтекстовій примітці бажано на цій же сторінці або в коментарі наводити український переклад виразу із зазначенням, з якої мови зроблено переклад.

#### **Іншомовні листи**

Якщо в науково-критичному виданні необхідно подати лист, написаний іншою мовою, або групу листів іншомовного автора, текст друкується спочатку мовою оригіналу, а поруч або в коментарях (залежно від вироблених принципів видання) публікується літературний український переклад. Він має містити всі характерні вирази й термінологічні звороти листа-оригіналу. Якщо український відповідник знайдено не до всіх слів, у квадратних дужках перекладач подає своє розуміння або варіанти перекладу важкозрозумілих місць листа.

#### **Назви періодичних видань, товариств, підприємств, географічні імена, прізвища**

Усі назви періодичних видань, фірм, наукових інституцій, товариств, промислових підприємств і т. п., що зустрічаються в листах, зберігаються в оригінальному авторському написанні. Припускається уніфікація в тих випадках, коли існують різнонаписання.

*Наприклад,* назви газет і журналів часто писали без лапок, але іноді ці лапки й уживали. У такому разі краще уніфікувати всі випадки назв періодики, подавши їх у лапках, тим більше, що це відповідає сучасній літературній нормі. Варіанти уніфікації зазначаються в археографічній передмові. Абревіатури назв так само бажано зберігати авторські, при цьому припустимими є різні варіанти написання.

**Наприклад:** "Літер[атурно]-Наук[овий] Віст[ник]" (тут бажано робити нарощування); Л.Н.В.; ЛНВ; "ЛНВ", Припустиме обрання єдиного варіанту вживання, у даному випадку: "ЛНВ" (наближення до сучасного бібліографічного скорочення). Написання географічних назв, імен та прізвищ повинно бути автентичним, як у авторському тексті, із збереженням усіх тогочасних прийнятих форм: напр.: "Сергієвич, Василевич, Голсварті (Голсуорсі), Озівське море " і т.п.

### **Скорочене передавання тексту листів**

У виданнях навчального типу, а також у наукових виданнях при потребі вмістити якомога більше текстів листів застосовується їх скорочення. Існують два види скорочення: а) зняття якогось шматка тексту публікованого документа; б) переказ змісту всього документа, замість його друку – регест.

#### **Друк листів зі зняттям частини тексту**

Друк листів зі зняттям частини тексту застосовується як у науково-популярних, так і в наукових виданнях. Потреба в цьому виникає в таких випадках: 1) коли в групі листів одного автора існують одноманітні повторення тексту, які займають досить велику площу; 2) при тематичних публікаціях, коли в листі є другорядна інформація, яка безпосередньо не стосується досліджуваної теми. В такому разі місце листа, що не підпадає під копіювання й публікацію, позначається трикрапкою в квадратних дужках і астериском або номером угорі. У підрядковій археографічній примітці зазначається, про що йшлося у виключеному з публікації місці.

**Наприклад:** "Пропущено частину листа з цінами на видання "Дніпросоюзу", Українського соціологічного інституту", або "Пропущено частину листа Марії Грушевської до Леонтини Студинської".

Листи М.Грушевського до К.Студинського / Упоряд. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 54.

#### **Передавання тексту листа в регесті**

У книжкових виданнях епістолярної спадщини для заощадження місця застосовують регести – короткий переказ основного змісту листа. Для регестування обирають листи, що не несуть основного смислового навантаження, в яких зосереджена або суто приватна (сімейна) інформація, або йдеться про одноманітні, часто згадувані факти, що не містять нової інформації для дослідника. Регестуються також листи поздоровного характеру (привітання зі святами, уроданами і т. п.).

Обов'язковими елементами регесту, так само як і при публікації повного тексту, є зазначення порядкового номера регестованого листа, його дати, місця написання, архівного шифру. Але замість тексту, як правило, одним реченням оповідається основний зміст регестованого листа.

**Наприклад:** "Прохання надіслати книги "Українському Базарові" згідно переліку"; "про проблеми друкування книг і продажу "Історії української літератури"; "подяка К.Студинському за передплату "Громадського Вістника".

Листи М.Грушевського до К.Студинського (1894-1932 рр.) / Упоряд. Г.Спарник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 81.

Для розрізнення тексту регестів і оригінального тексту листів бажано при публікації в регестах застосовувати шрифт меншого розміру.

### **Археографічна структура епістолярних видань**

Кожне епістолярне видання залежно від типу, різновиду, мети має відповідну структурну побудову. Існують три основних варіанти систематизації публікованих листовних текстів: 1) за хронологією; 2) за алфавітом; 3) мішаний (хронологічно-алфавітний) порядок.

### **Хронологічний принцип**

Хронологічний принцип побудови листування застосовують, як правило, археографи-літературознавці. Згідно з ним листи розміщують у порядку хронології написання. Якщо видання має кількох кореспондентів, їхні листи чергуються згідно з хронологією написання. Саме таким є принцип побудови більшості збірок листів, що застосовується в нових збірках творів класиків української літератури.

### **Алфавітний принцип**

За алфавітним принципом, як правило, подаються листи в археографічних історичних виданнях. При цьому всі наявні листи публікуються за алфавітом прізвищ кореспондентів. Прикладом такого видання можуть слугувати томи листування В. Липинського, які готуються до друку СХЕДІЛ.

### **Змішаний принцип**

Іноді практикуються змішана форма структурної побудови видання, поєднання хронологічного та алфавітного принципів черговості листів.

*Наприклад*, упорядник видання "Листування М. Грушевського" Г.Бурлака починає книгу з листів І.Нечуя-Левицького – автора, до якого було надіслано найдавнішого за хронологією листа. Після цього упорядник подає всі листи І.Нечуя-Левицького, і згодом знову переходить до хронологічного порядку, друкуючи наступний за датою лист Д.Марковича.

### **Недоліки і переваги обох принципів**

Хронологічний принцип побудови дає можливість день за днем відтворити хронологічно всі події життя та діяльності об'єкта епістолографічного видання. З другого боку, тематичні проблеми діяльності краще сприймати при застосуванні алфавітного принципу публікації листів, тому що, як правило, з певним автором обговорюється певне коло проблем, наукових або громадсько-культурних питань.

*Наприклад*: у листах С.Єфремова до М.Грушевського 1898-1907 рр. обговорюються переважно питання літературознавчих публікацій у "ЛНВ", а в листах В.Герасимчука до М.Грушевського – археографічні пошуки в польських архівах документів з історії козаччини.

Отже, залежно від спрямування епістолографічного видання, слід обирати й відповідний порядок розміщення листів. При великій кількості епістолярних джерел застосовують монодіалогічний підхід, коли друкуються листування між двома постатями або листи одного автора до одного адресата.

*Наприклад*: листи О.Назарука до В.Липинського, листи Д.Дорошенка до В.Липинського, листи М.Грушевського до К.Студинського.

### **Заголовок**

Як правило, заголовок до публікації тексту листа в спеціальних, суцільно епістолярних виданнях не застосовується. Кожен лист позначається валовою нумерацією, і цей порядковий номер виконує функцію заголовка листа, що публікується. Виняток становлять окремі публікації листів у збірниках документів і матеріалів, різноманітних за характером і документознавчим походженням. У таких збірниках публікація листа, як правило, починається із заголовка, в якому коротко оповідається зміст листа.

*Наприклад*: "Лист Р.Сембратовича з Відня до В.Гнатюка у Львові з пропозицією скласти протест проти утисків українського друку" або "Лист мовознавця Ф.Злоцького з Золотарева до В.Гнатюка у Львові про можливість допомогти йому в зборі етнографічного і мовознавчого матеріалу на Закарпатті".

Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871-1989). – Львів, 1998. –С. 59,60.

Якщо документальне видання цілком присвячене епістолярним публікаціям і у книзі представлено кілька різних авторів листів, за алфавітним принципом, роль



заголовка виконують ім'я, по батькові й прізвище автора. У такому разі прізвище фактично є т. зв. груповим заголовком до всіх листів даного автора.

#### **Датування листа**

Лист датується за авторською датою написання, з якої починається або закінчується лист. Якщо лист " не має авторського датування в тексті, дата проставляється за поштовим штемпелем на конверті або листівці, якщо вони присутні в архівній справі. Такі випадки датування обов'язково позначаються в археографічній примітці.

*Наприклад:* " датується за поштовим штемпелем", або: " датується за датою поштового відправлення".

#### **Датування недатованих листів**

Частим явищем є недатовані автором листи та відсутність конверта або невиразний, стертий штемпель на листівці. Загалом до 30 відсотків листів, як правило, виявляються недатованими і перед археографами стоїть завдання приблизно датувати їх, таким чином знайшовши для них відповідне місце в публікації.

Іноді одержані листи датовано адресатом ручкою або олівцем (це, наприклад, практикували Михайло Грушевський та його дружина, які олівцем угорі листа ставили рік, а іноді - день і місяць одержання). У такому разі археограф датує лист за датуванням адресата. Але частіше доводиться датувати лист за змістом. Це можна зробити лише відкопіювавши і вивчивши зміст усього масиву листування даного автора. Тому, як правило, спочатку проводиться копіювання. Згодом за викладеними в листах фактами і порушеними темами відшукується відповідне місце недатованого листа серед датованих. І, таким чином, визначається приблизна дата – між попереднім і наступним датованими листами.

Встановлена приблизна дата записується у квадратних дужках.

*Наприклад:* [07.XI.1907- 12.XI.1907 pp.], або: [не раніше 08.05.1913 р. - не пізніше 10.05.1913 р.].

#### **Місце розміщення дати**

Як правило, дату листа проставляють у правому верхньому куті, перед текстом листа. Структурно дата складається з цифр: число дня, число місяця, число року. Далі після крапки або коми чи перед датою проставляється місце написання листа.

*Наприклад:* "10.IV. [або "квітня"] 1910 р., с. Затурці".

Археограф має право не додержуватися оригіналу, не йти за автором, коли той розміщує дату в кінці листа. У такому разі в археографічній передмові або у примітці зазначається, що дата листа, незалежно від розміщення в оригіналі, проставлена в кожному окремому випадку на початку його тексту.

Іноді застосовують комбінований підхід, коли дата листа продубльовується. Курсивним шрифтом перед текстом листа подається дата археографа. Дата оригіналу проставляється загальним шрифтом на тому місці, де вона знаходилася в авторському оригіналі.

*Наприклад:* " Тифліс, 21(9) грудня 1884р. Тифліс, грудня 9, р[оку] Б[ожого] 1884". (Листування Михайла Грушевського. - К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 30).

Листування часто велося між мешканцями Західної та Східної України, тому автори часто вживали подвійну нумерацію за старим (що існував в Російській імперії) і новим (західноєвропейським у Галичині) стилями. Археографам необхідно обов'язково зберігати таке подвійне датування. Авторський порядок подавання старого і нового стилів також варто зберігати. Якщо провідною є дата за новим стилем, дата за старим стилем подається в круглих дужках або через значок дробу.

Загалом будь-яка інформація, що не належить авторів листа, має подаватися у квадратних дужках, чи це буде, наприклад, дата, встановлена за поштовим штемпелем, чи приблизно вирахована упорядником за змістом листа.

### **Архівно-довідкові відомості, або легенда**

Публіковані листи, як і інші документальні джерела, повинні обов'язково супроводжуватися:

- а) архівно-пошуковими відомостями про місце зберігання оригіналу – пошуковий шифр;
- б) інформацією про автентичність листа, з якого проводилося копіювання;
- в) посиланням на можливі попередні публікації (бібліографічне посилання).

Архівно-пошукові дані включають

- а) назву архіву, де зберігається оригінал;
- б) прийнятту систему шифрування для відповідного архівосховища (номери фондів, описів, справ, аркушів та ін.).

При передруку з друкованого джерела необхідним є бібліографічне посилання на книгу або журнал.

Щоразове вказування на автентичність листа - не обов'язкове, якщо в археографічному вступі було визначено копіювальні принципи і наголошено, що листи друкуються за оригіналами. Інша річ, якщо менша частина листів або окремі з них друкуються за копіями або друкованими джерелами. Тоді це зазначається в легенді.

**Наприклад:** Інститут літературнім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописів, ф. 3, спр. 2499, арк. 1. Автограф. Або: Велеснівський етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка, фотодокумент № 20. Фотокопія автографу.

Розміщення архівного шифру. Як правило, легенда подається відразу після тексту листа. Вона завершує його публікацію. Саме такий спосіб розміщення характерний для історико-археографічних публікацій. Літературознавці традиційно подають легенду в науково-довідковому апараті разом із текстовими примітками. Тоді легенда йде відразу за номером листа в даному виданні.

**Наприклад:** № 325. Публікується вперше за автографом (ІЛ, ф. 114, №1614).

### **Систематизація епістолярних видань та їх структура**

Епістолярні видання підпорядковуються загальним правилам видання документальних джерел, проте водночас мають і свою специфіку, яка особливо проявляється в загальній структурі всього книжкового епістолографічного видання.

#### **Структура епістолярного видання**

Спеціальні епістолярні видання мають подібні до інших джерельних видань структурні елементи і складаються з:

- 1) передмови двох типів: а) історичного вступу; б) археографічного вступу;
- 2) основної частини: а) публікації текстів листів, б) підрядкових археографічних приміток;
- 3) науково-довідкового апарату: а) текстуальних приміток та історичних коментарів;
- 4) покажчиків: а) іменного, б) географічного, в) хронологічного та ін.;
- 5) додатків: а) ілюстрацій; б) переліків листів; в) термінологічних словників і словників рідковживаних та застарілих слів тощо.

#### **Підготовка наукової та археографічної передмови**

Як і кожне документальне видання, епістолярне видання повинно мати передмову, що складається з двох частин – наукової та археографічної. Провідне місце належить науковій передмові. Допоміжно-археографічна передмова має закінчувати наукову передмову, причому бажане її графічне розмежування.

### **Основні вимоги до наукової передмови, її функції**

1. Завданням наукової передмови є передусім ознайомлення користувача збірника з кількісними та якісними характеристиками публікованих листів (їх загальна кількість, крайні дати початку й кінця листування, частота листовних контактів тощо); при цьому важливо встановити репрезентативність даного масиву листування, тобто наскільки повним (корпусним) він є, яка кількість аналогічних листів зберігається в інших архівосховищах і, якщо ці листи не друкуються, то з яких міркувань.

2. Складовою наукової передмови обов'язково має бути історіографічна частина, в якій необхідно: а) ознайомити читача з усіма попередніми публікаціями листів чи аналогічного листування в журналах, спеціальних збірниках, окремих виданнях, газетах; б) назвати історичні праці, в яких ці листи так чи інакше використовувалися, тобто дати користувачеві уявлення, наскільки опублікований у збірнику масив листів відомий історичній науці, які з листів використовувалися дослідниками і наскільки повно, що досі є маловідомим або зовсім невідомим історичній науці. Власне, тут ідеться про джерельну вартість публікованого листування.

3. На авторів наукової передмови покладається завдання на підставі наявного в листах історичного фактажу розкрити перед читачем у короткому історико-джерелознавчому дослідженні життя і діяльність тієї особи, листи якої або до якої публікуються в даному збірнику. Йдеться про первісне наукове опрацювання архівного матеріалу, який таким чином вводиться не лише до джерелознавчого, але й до історіографічного обігу. Це вимагає від автора передмови таких знань і вміння, як:

- а) орієнтації в епосі, коли жили й діяли автори листів;
- б) доброго знання тогочасних мовних правил і володіння графологічними навічками;
- в) хорошої обізнаності з історичними реаліями на мікрорівні (особливості взаємин між особистостями, групами осіб, які об'єднувалися навколо редакцій різних журналів, товариств, партій, і т.п.), що вимагає, передусім, опрацювання коментарів цих листів до написання передмови.

4. Автори передмови повинні простежити загальну тематику листів, що має значення для певного історичного дослідження, та окреслити її. Це необхідно користувачеві для орієнтації серед різноманітного за змістом листування.

*Наприклад*, у листах В.Липинського до М.Грушевського обговорюються такі проблеми:

- 1) спроби політичної організації консервативних кіл полонізованого поміщицтва Правобережної України;
- 2) перипетії навколо виходу книги М.Аркаса "Історія України" і спільної рецензії на неї М.Грушевського й В. Липинського;
- 3) співробітництво В.Липинського в "Записках НШ" та "ЛНВ";
- 4) історія створення альманаху "Z dziejów Ukrainy" та ін.

Автори зобов'язані не лише звернути увагу на фактичний бік тієї чи іншої проблеми, а й зорієнтувати користувача в її бібліографії, вирішенні проблеми на науковому рівні в історичній перспективі.

### **Основні хиби наукових передмов**

Найпоширенішими вадами наукових передмов є їхній формалізований, схематичний підхід, при якому:

- а) автори підміняють джерелознавчий аналіз листів переказуванням загальновідомих фактів біографії героя, які є компіляцією широковідомих наукових, а іноді науково-популярних праць про нього;
- б) у передмовах відсутній історіографічний аналіз попередніх епістолярних видань;

- в) замість справжнього джерельного підходу, дослідження саме публікованих у даній книзі листів застосовується механістичне описування історичних подій, що відбувалися за життя автора цих листів.

### **Наукові передмови до журнальних публікацій**

Наукові передмови до журнальних публікацій листування, як правило, не містять усіх перерахованих елементів. У них передмова нерідко виконує функцію наукового вступу. Журнальні публікації переважно переслідують мету введення листів до наукового обігу. Отже, автор такого вступу, який часто виступає і як публікатор (археограф) листів, лише в загальних рисах подає їх джерелознавчий опис, уникаючи висновків оціночного характеру відносно наукової вартості джерел. Натомість більше уваги приділяється описовості, кількісним показникам архівного матеріалу.

### **Археографічна передмова**

Другу частину передмови складає археографічна передмова. У книзі вона має відокремлюватися від наукової передмови трьома зірочками або розділовими знаками. Археографічна передмова може не перевищувати однієї-двох сторінок, її головна мета – інформувати користувача, якою мірою версія текстів листів, що друкуються, відповідає архівному оригіналові. Адже археограф, як правило, графічно не може домогтися цілковитої ідентичності друкарської копії автентичному текстові листів. Та це й не потрібно. Головне, щоб читач мав чітке уявлення про розходження, які є між копією та оригіналом, а також те, наскільки ці розходження мотивовані.

Немає, мабуть, двох видань епістолярної спадщини, які б видавалися археографами на абсолютно однакових засадах. Кожне епістолярне археографічне видання має свій принцип передавання текстів, і основне завдання передмови – визначити всі застосовані археографами принципи копіювання.

Археографічна передмова має:

- 1) дати уявлення про основні концептуальні засади, а також усі археографічні підходи упорядників.

**Наприклад:** Зберегти графічну своєрідність оригіналу, одночасно наближаючи текст до сучасних норм літературного правопису;

- 2) назвати літери, які копіювальники замінювали у книзі, наближаючи текст до сучасних правописних норм.

**Наприклад:** - жи - замінено на - ї -; - шч - – на - щ -; - кг - – на - г -;

- 3) обов'язково навести приклади слів, в яких ці варіанти вживані відповідно до сучасного правопису або, принаймні, типові випадки такого вживання;
- 4) зазначити, чи збережено пунктуацію оригіналу, чи її замінено пунктуацією згідно з сучасними правописними нормами (як правило, робиться друге).

### **Підготовка науково-довідкового апарату: написання коментарів і приміток**

Найвищим досягненням епістолярних видань, яке свідчить про наукову вартісність видання, є, поряд із передмовою, науково-довідковий апарат. Загалом науково-довідковий апарат епістолярних видань має відповідати вимогам, які висуваються й щодо інших, аналогічних за хронологічним періодом, документальних видань.

Упорядники повинні орієнтуватися на кращі зразки епістолярних видань, одне з довершених серед яких – листи Т.Шевченка, видані 1928 р. у Києві під редакцією С.Єфремова. Необхідно уникати найпоширенішої вади більшості документознавчих видань – відсутності справжнього коментування, підміни його сурогатом приміток предметно-тематичного характеру з розширеним іменним покажчиком. Це трапляється через те, що дійсне коментування вимагає багато часу й копіткої дослідницької, часто невдячної праці.

Науково-довідковий апарат має кілька підвидів науково-довідкових покажчиків:

- 1) коментарі (текстуальні роз'яснення незрозумілих місць у листах);
- 2) предметно-тематичний покажчик;
- 3) іменний і географічний покажчики;
- 4) бібліографічний та інші, спеціальні для конкретного видання, покажчики.

### **Основні вимоги до смислового коментування**

Головне завдання коментування – пояснення з максимальною повнотою всіх незрозумілих, з точки зору упорядника, місць тексту листа, розкриття згадуваних історичних подій і фактів, про суть яких не можна скласти уявлення з тексту листів. Тобто, йдеться про суто смислове коментування. Усі згадувані прізвища, видання, товариства, книги і т.п. повинні пояснюватися в інших структурних частинах науково-довідкового апарату, про що йтиметься нижче.

Коментар мусить пояснювати текст, особливо в тих випадках, коли з листів незрозуміле, чим закінчилися та чи інша справа, історична подія, конфліктна ситуація і т. п.

***Наприклад:*** у листі В.Липинського до М.Грушевського порушено тему образи першого публіцистом М.Євшаном. В. Липинський вимагав від редактора "ЛНВ" умістити вибачення, інакше він обіцяв відмовитися від подальшого співробітництва в журналі. Для з'ясування остаточного вирішення питання необхідно переглянути комплекти "ЛНВ" за 1912 р., в одному з чисел якого таке вибачення дійсно було опубліковане. Отже, необхідно зробити коментар приблизно такого змісту: "Саме в такому вигляді і була подана заява після виходу статті М.Євшана "Жан-Жак Руссо (1712-1912)" у примітці редакції на першій сторінці статті В. Правобережця (Липинського) "Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського ("ЛНВ". – Вересень 1912. – Т. 59. – С. 333). Отже, від коментатора вимагається постійна робота не лише з працями науковців з потрібної проблеми, але й тогочасними періодичними виданнями, архівними документами інших осіб, згадуваних у публікованих листах.

### **Форми подавання коментарів**

За місцем розміщення у виданні коментарі бувають: а) підрядковими; б) розміщуваними у спеціальному розділі після текстів самих листів. Іноді практикується змішування археографічних приміток і наукових коментарів під рядком.

***Наприклад,*** за таким принципом СХЕДІЛ здійснює видання епістолярної спадщини В. Липинського.

Необхідно визнати доцільність другого варіанту розмежування текстуальних або археографічних приміток, які, дійсно, варто подавати під рядком, і наукового коментаря, який краще вміщувати в окремому розділі.

### **Способи нумерації коментарів**

Як правило, вживають валову нумерацію, якщо видання має до ста позицій коментарів і вони розміщені в окремому розділі. Коли коментарі підрядкові, – вживають посторінкову нумерацію, тобто кожна нова сторінка тексту має власну нумерацію.

Коли виникає необхідність пронумерувати кілька сот коментарів, вживають нумерацію в межах років, як це прийнято і для інших документознавчих видань.

Літературознавці користуються коментуванням у межах окремо взятого листа. В такому разі вони подають разом текстуальні і реальні примітки. Цей підхід передбачає валову нумерацію всіх коментарів, мета якої - відповідність номера коментаря порядковому номеру листа, який публікується в даному виданні. При такому підході, коли кількість коментарів незначна, відпадає необхідність нумерації всіх тих місць у текстах листів, які підпадають під коментування.

***Наприклад,*** так зроблено коментарі в книзі Г.Бурлаки "Листування М.Грушевського". – Нью-Йорк; К., 1998.

### **Предметно-тематичний покажчик**

Він має включати коротку довідку енциклопедичного характеру про згадані в листах, існуючі на той час політичні установи, інституції, громадсько-культурні об'єднання тощо (партії, політичні гуртки, товариства, наукові і культурно-просвітні організації).

**Наприклад:** "Przegląd Krajowy" – польськомовний суспільно-політичний, економічний і літературний тижневик українського змісту; виходив з ЗО.ІУ (13.У) 1909 р. до 23.ХІІ (5.1) 1920 р. у Києві. Вийшло 12 чисел. Відповідальним редактором був Леон Радзейовський, фактично редагувався В.Липинським. Укладачі покажчиків повинні прагнути не просто переносити до створюваного покажчика загальнодоступні, відомі з енциклопедій факти, але обов'язково пов'язувати їх з темою відповідного епістолярного видання. Зокрема, слід вказати, яким чином був пов'язаний з даною установою, товариством, редакцією автор листів чи його кореспондент.

### **Іменний покажчик**

Іменний покажчик, як і в інших виданнях, має завершувати книжку. Бажаним є підготовка іменного покажчика розширеного типу, який поєднує в собі дві функції: 1) власне покажчика, з поданням номерів сторінок, де згадаються прізвища; 2) короткої довідки енциклопедичного характеру, де подаються прізвище, ім'я й по батькові, крайні дати життя, містяться відомості про основні зацікавлення та віхи біографії.

Коментатор повинен уникати подання в такій довідці виключно загальновідомих фактів. Якщо постать того чи іншого діяча добре відома (скажімо, таких, як І.Франко, Т.Шевченко, Леся Українка), то спеціальний, докладний біографічний опис не обов'язковий. Натомість варто ширше охарактеризовувати тих осіб, про життя яких немає інформації в жодній енциклопедії.

Важливо також наголошувати на тих фактах, які пов'язують згадувану в листі людину з основним суб'єктом епістолографічного видання.

### **Додатки**

Епістолярні документознавчі видання можуть мати додатки, які розширюють уявлення читача щодо текстів публікованих листів. Так, у додатках до листів Д.Дорошенка й О.Назарука до В.Липинського друкуються цілком або в уривках тексти публіцистичних і наукових статей, про які є згадки в листах і з приводу яких в них точилася полеміка.

Обов'язковим елементом епістолярного видання має бути ілюстративний матеріал, передусім фототипічне (фотографічне) відтворення оригіналів архівних автографів листів. Бажаною є публікація кількох фотографічних зображень, які б показували автографи листів, зміну почерку в різні періоди життя.

Фотостатичні відтворення дозволяють читачеві дістати уявлення, якою мірою археограф змінив авторський оригінальний правопис.